

Tillmann J. A.

LÁTTAM A TENGERT

„You need space to be able to think.”
(Brian Eno)

„Az ember földi lény, földjáró. Ezért is illeti az égítetet, amelyen él, »Föld« névvel, jóllehet felületéről ismeretes, hogy közel háromnegyede víz és csak egynegyede szárazföld, és a legnagyobb földrészek is szigetekként úsznak benne” – írja Carl Schmitt *LAND UND MEER* című kisméretű, de nagy formátumú könyvének bevezetőjében.¹ Később még azt is megvallja, hogy csak azért merészel a tengerről beszélni, „mert a tenger csodájának két követére és hirdetőjére, a nagy kifejezőerővel bíró francia történészre, Jules Michelet-re és egy nagy amerikai költőre, Herman Melville-re hagyatkozom”.

Jules Michelet, írja, „1861-ben kiadott egy könyvet a tengerről, egy himnuszt a tenger szépségéről és világának még felfedezetlen csodáiról, teljes földrészek gazdagságáról [...] Míg Melville a világóceánokra nézve az, ami a Földközi-tenger keleti felére nézve Homérosz. Ő írta az óriásbálnáról, Moby Dickről és a bálnavadász Ahab kapitányról szóló nagy elbeszélést (1851), és ezzel a legnagyobb eposzt költötte az óceánról, mint az elemek egyikéről”.²

Mondandóm során természetesen mindhármuk belátásaira, továbbá saját, különböző tengerekről szerzett tapasztalataimra támaszkodom, amikor a tengerrel kapcsolatos művészi munkákról beszélek. Persze nem mondhatom azt, amit a zenész és videóművész Brian Eno nemrég egy interjúbán elmondott, hogy a „tengerparton nőttem föl”. Így azt sem, hogy „a gondolkodás és az érzelmek mennyire a horizonthoz illeszkednek, ha az ember az óceánhoz közel él”.³ Ám Enóval együtt – akinek munkássága, kivált a *MUSIC FOR AIRPORTS* és az *ON LAND* albumjai edukációm meghatározó része – elmondhatom, hogy „Ha az ember hozzászokott a térhez, térre van szüksége a gondolkodáshoz”.

A tér tágasságának tapasztalatához persze nem elengedhetetlen a *suffolki* tengerparton fölnőni, elég elmélyülni a zene vég nélküli terében – lévén, miként egy másik zeneszerző, Mihail Enescu is állítja: „A zene maga is tenger. A tenger maga is a zene egy formája.”⁴

A tenger mindazonáltal nem egyszerűen a földi jelenségek, térségek vagy tájékok egyike. Sokkal inkább olyasvalami, amiben a világ alapvető vonásai maradéktalanul jelen vannak.

A tenger régtől fogva az irodalom, majd később a képzőművészetek kitüntetett tárgya. Herman Melville regénye és Jules Michelet nagy esszéje egyaránt a közvetlen tapasztalat és a közvetett tudás szövedékéből áll. Melville éveken át volt tengerész, Michelet a természettörténet korabeli diszciplínáját is művelte; természettanulmányai a tengerek mellett a hegyek flórájára és faunájára is kiterjedtek.

Nagyszabású munkáik a XIX. század közepén készültek, abban a században, amikor a hajózás először terjedt ki az egész Földre – és vált lehetővé a tengerek teljességének tekintetbevétele.⁵

Nézetük a világtengerről globális, mégis határozottan különbözik a ma közkeletű szemlélettől. Melville bálnavadászaik úgy hajóznak a tengereken és óceánokon keresztül, mint ahogy a mai globális utazók keresztezik őket egyik szárazföldről a másikra szállván át. Michelet tudós vizsgálódása a földtörténeti eredettől a sarki tengereken át a legkü-

lönbözőbb vízi jelenségek és viharfajták leírásáig a tenger majd' minden vonatkozására kiterjed.

Nem csekély mértékben rettegett

Amíg a kontinensek közti utazás hajóval történt, addig vitathatatlan érvényű volt, hogy „*az óceán nem csekély mértékben rettegett tárgy számunkra*”.⁶ Edmund Burke a XVIII. század közepén, a fenségesről szóló értekezésében jutott erre a megállapításra, ahol ennek sajátságát alkotó jellemzők (az erő, a hatalmasság, a végtelenség, a rettenet) legfőbb példájaként említi.

Ugyanezt az érzületet intonálja Michelet könyvének kezdőmondata: „*Egy holland tengerész, megtéveszthetetlen és hívővs megfigyelő, aki életét a tengereken töltötte, nyíltan megvallja, hogy az első benyomás a tengerről a félelem.*”⁷

Ez a félelem, főként a hajóépítés és a hajózási technológia fejlődésének köszönhetően alábbhagyott, de nem szűnt meg. W. H. Auden 1951-ben szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a tenger „*olyannyira kevésbé barátságos szimbólum, hogy az első dolog, amit a Jelenések Könyvének szerzője az új ég és új föld víziójában az idők végezetén megemlít, az az, hogy »tenger többé nem volt.«*”⁸

A XX. század közepétől a hajózást, mint az interkontinentális személyszállítás médiumát, gyorsuló ütemben felváltotta a légi közlekedés, és a hetvenes években meg is szűnt. A tengerészek egykor nagy népe mára összezsugorodott, a technológiai fejlődés folytán a mai teherszállító és halászhajók legénysége néhány főből áll. Bár a Föld felszínének mintegy háromnegyedét továbbra is tenger borítja, és időről időre a hajótörések és a cunamik révén hírért vesszük roppant erejének, úgy tűnik, hogy a modernitásnak ebben a korszakában a félelem háttérbe szorult.

A folyamat paradox voltát mi sem mutatja jobban, mint a hajótörés metaforájának átalakulása: a XIX. században – amint azt a HAJÓTÖRÉS NÉZŐVEL⁹ című könyvében Hans Blumenberg leírta – elvész a néző szilárd álláspontja, addig biztos pozíciója megszűnik; a hullámok hátán találja magát. Ehhez képest a XX. században az európai kultúra embere fölébe kerekedik a tengernek – anélkül persze, hogy legyőzte volna. A fölébe kerekedés szó szerint történik, kerékkel bíró szárnyas szerkezetek révén: előbb a víz és a Föld felszínének, aztán pedig a Földnek is. A hajózás metaforái az űrhajózás metaforáivá alakulnak át. A tengerek hajósainak képét fokozatosan az űr és Föld nevű űrhajó utazói váltják föl. Buckminster Fuller amerikai építész és feltaláló 1963-ban könyvet jelentet meg HASZNÁLATI UTASÍTÁS A FÖLD-ŰRHAJÓHOZ címmel.¹⁰

A tenger természetesen nem szűnik az érdeklődés és a figyelem tárgya lenni; mi több – a tengerpartokra irányuló, a XIX. századtól egyre növekvő turizmus folytán – egyre több ember közvetlen tapasztalatává válik. Az addig domináló félelmetes és rettegett vonásai helyett más jellemzői válnak meghatározóvá.

A horizont távlata

A tenger a tér mértéke. A világ alapvető arányait teszi nyilvánvalóvá. Nem mintha a szárazföld horizontja és a fölé boltozódó ég nem igazítana el a méretek és milyenségek tekintetében. Látványa mégsem oly átható, mint a tenger horizontja: „*Egy roppant kiterjedésű síkság éppoly hatalmas látványt nyújthat, mint az óceán; de valaha is eltöltheti-e elménket akkora dolgokkal, amekkora maga az óceán?*” – kérdi Burke.¹¹ Nem mintha az ég nem adna eligazítást a magasság és a mélység, a méretek és az arányok felől, a tenger esetében azonban ez közvetlenebb és áthatóbb. „*A tenger érzéseinket a legközelebbi hatásokkal érinti* – írja Friedrich Ratzel, a geográfia egyik alapító atyja. – *Töretlen síkként*

olyan tágas pillantást tesz lehetővé, amire egyébként a földön nincs mód. A kör formájú horizont az égbolt fölébe ívelő harangjával tisztán és mindenütt csak a tengeren található meg.”¹² Írásában Ratzel arra is kitér, hogy „aki megvizsgálja a »tenger vonzását« magában vagy másokban, akiket megragadott, mindig a horizont távlatára mint a tenger képében ható legmélyebb hatásra talál”.¹³

Ratzel leírásában különösen figyelemre méltó az a mozzanat, ahogy a tenger feltárása során előbb a földi morfológia leírását adja, majd pedig, amikor a tenger távlatra mindenen túlmenő határként merül föl, átadja a szót másnak, egy másik tudomány művelőjének: „A tenger töretlen felszíne a legkiterjedtebb sík a természetben. Ugyan egy nagy síkföld is ugyanolyan tágas körkörös kilátást nyújt, mint a tenger, ám sosem jár azzal a mélyreható benyomással, mivel a tájék híján van az anyag és a szín egységének, és a tökéletes sík a szárazföldön különben is ritka. Az egyhangú sztyeppéken és sivatagokban ritkán támad az embernek olyan benyomása, mint Darwinnak, aki – a Föld körülhajózása során – a Magellán-szoros vég nélküli öblei láttán úgy fogalmazott: mintha e világ határain túlra vezetnének.”¹⁴

A tengeri távlat szinguláris sajátossága ez; az immanenciában legnyilvánvalóbban jelen lévő transzcendens téri tényező. A „tenger vonzásának” nem éppen elhanyagolható eleme. E horizont távlatra mindegyre fölveti a létkérdést, amit Tábor Béla téri vonatkozásában így írt le: a „végső filozófiai, ontológiai, metafizikai kérdésnek – magának a spekulációnak, az elméletnek – az értelmét, jelentőségét, »gyakorlati« értékét” illető kérdés. Egyszermind „Orientáció, mértékegység keresése: annak a térnek a keresése, amely feloldja egzisztenciánk szorongató zsúfoltságát, a támadó valóságot mérhetővé teheti, és ezzel kivédhetővé minden kicsinyes elemnek azt a hipnózisát, hogy ő az abszolút mérték, amelynek alá kell vetnünk magunkat.”¹⁵

Az antik görög gondolkodás számára „a megismerés láthatatlan mértéke” (Szolón) az, ami mindent összetart.¹⁶ „Mindennek mértéke, alapja és ismerete a tenger felszínén ringatózik – írja Szolónt értelmezvén Hannes Böhringer. – A nehezen elérhető mérték tapasztalásalapja a tenger csendje.”¹⁷ (A tenger csendjében, az elsimult víztükrön az ég tükröződik.)

A tengernek ez a mértéke nemcsak az ókor, hanem minden korszak embere számára adódó tapasztalat: „A tengeren az embernek első benyomása a gigantikus szakadék, a végtelen, saját semmiségének átérése” – idézi Michelet a könyve elején említett tengerészt.¹⁸

Eulógia a horizonthoz

A tenger és a partjáról nyíló látvány Eduardo Chillida baszk szobrász számára is meghatározó tapasztalat volt. Ezt főként az Atlanti-óceán partján álló monumentális művei, a tengerparti sziklákból kinyúló SZÉLFÉSŰK, valamint az EULÓGIA A HORIZONTHOZ című munkája tanúsítják, de más művei és megnyilatkozásai is erről tudósítanak.¹⁹

Az óceán, a „tágasság iskolája” alakította ki gondolkodását a térről, amely aztán, a Heideggerrel való találkozását követően a térről folyó filozófiai diskurzusra is hatással volt. (Ez a találkozás indította Heideggert A MŰVÉSZET ÉS TÉR című írására.)²⁰

Chillida egy interjúban arról beszél, hogy: „A tengerpart az a hely, ahonnan nagy távolságokat lehet látni, és nagy a horizont. Munkám, az »Eulógia a horizonthoz« is ezen a parton van, Gijonban, és elengedhetetlen hozzá ez a különösen tágas horizont.”²¹

Nagyméretű műve a horizont két sajátosságára reflektál: a nagyságrendjére és körkörös jellegére: a mintegy 10 x 10 méteres alkotás nyitott teret ölel körül. Így teremt lehetőséget arra, hogy látogatói átérezhessék földhöz tartozásukat: arányosan és horizonttal övezve. A horizont körbevesz; közös emberi köteléket képez. „A horizont nagyon fontos számomra, mindig is az volt. Minden ember egyenlő, és a horizonton mindnyájan testvérek vagyunk; a horizont a mi közös hazánk.”²²

Ahol kezdetét veszi a végtelen

A horizonthoz intézett eulógia lényegi jellemzőket mutat, de mindemellett a horizont legfőképpen az, ahol kezdetét veszi a végtelen. Bár a vég nélkülinek tudvalévően nincs kezdete, a horizonton paradox módon mégis megjelenik. Hozzánk mért kiterjedése nyilvánvalóan véges, ám rajta túlmenve nem juthatunk ilyen következtetésre.

„Bárhol is pillantja meg az ember az óceánt – írja Michelet –, mindenütt nagy hatással van rá. [...] Végtelensége nem látható, de mégis érezhető, hallható; végtelennek tűnik, és ettől a benyomás még erősebb.”²³

Leibniz is ezzel a tapasztalattal összefüggésben beszél a végtelenről: „Minden lélek megismeri a végtelent, megismer mindent, persze homályosan, mint amikor sétálni megyek a tengerparton, és hallom a tenger erőteljes moraját; közben minden egyes hullám zúgását hallom, de anélkül, hogy megkülönböztethetném őket egymástól.”²⁴

A végnélküliség, a tengernek e világ határain túlmutató horizontja nemcsak a tér, hanem az idő távlatában is sajátja. A felszín fodrozódása, a hullámok kiemelkedése és elsimulása, a mindegyre beálló változás és a változás állandósága a vizek jellemző vonása. A keletkezés és elmúlás e szüntelen és elemi eseménye szemlélője számára az időbe vetettség és az időtlenség viszonyának kérdését veti fel. Még akkor is, ha tudatában van a tenger relatív időtlenségének, hiszen létideje a Föld léteéhez kötött; azaz végső soron nem időtlen.

Az évmilliárdokon át létező tenger az ember számára mégis maga a változatlanóság, az időtől érintetlenség. Ennek belátása indította Hiroshi Sugimoto is SEASCAPES című, a tenger fotografikus leképezésének felső fokát jelentő sorozatának készítésére.

Hosszú éveken át fényképezte a tengert – a Japán-tengertől az óceánokon keresztül a különböző beltengerekig (Égei-tenger, Ligur-tenger, Balti-tenger). A fekete-fehér képek tárgya mindvégig ugyanaz; nincsenek partok, szigetek, hajók vagy emberek, csak víz és ég van. Köztük pedig, mindig a kép középtengelyében, hol elmosódottan, hol pengeélesen a horizont vonala. A tengert ez az egyedülálló sorozat mindig másként és mégis alapjában ugyanannak mutatja: változó a víztükör fodrozottsága, a levegő páratartalma, és különbözőek a napszakok, ennek megfelelően eltérőek a fényviszonyok; hol az ég a világosabb, hol a víztükör a róla visszaverődő holdsugarak miatt. De a kép mindig ugyanazt mutatja: alsó fele a vizet, a felső pedig az eget. Sugimoto a mai és az archaikus ember számára egyaránt azonosat kereste, lévén a földfelszín változó, s évek százazeirein keresztül még a magashegyek sem változatlanok, ezért ilyen látványokat egyedül a tengeren talált.²⁵ És ezért küszöbölt ki felvételeiről minden mulékony formát, lényt és alakzatot.

A világ változandóságához és történetiségéhez képest a tenger Melville számára is időtlen, de egyúttal valamiféle tudattalan történetiség tárháza is: „Van valami megnevezhetetlen titokzosság ebben a tengerben [...] itt összekeveredett árnyékok és árnyak, vízbe fulladt álmok, révületek, álomlátások – mindaz, amit életnek és léleknek nevezünk – milliószámra fekszenek, álmodva, örökké álmodva, hánykolódva, mint álmukban az alvók, s az örökké hömpölygő hullámokat ez a nyugtalanság mozgatja.”²⁶

A tengernek ez az alaktalan és feltárhatatlan, az ember számára hozzáférhetetlen és tudattalanba süllyedt múltja jelenik meg másik nagy meditátora, Fernando Pessoa soraiban is: „Meggzámálhatóan órák, elengedett pillanatok sorát töltöttem éjszakai sétám során a magányos tengernél. Minden gondolat, amely valaha embereket éltetett, minden érzelem, amelyet valaha emberek átéltek, meditációm során a tengernél mint a történelem sötét rezüméje ment rajtam keresztül.”²⁷

A tengernek mint a történelem sötét rezüméjének eszméje a nyugati kultúra tengerértelmezéséből adódik: „Alapjában vad és néptelen térségnek tekintik a tengert, olyan néptelen térségnek, amelyen csak átmenetileg tartózkodnak a hajósok [...] A tenger ebben a konstrukcióban üres: egy tér, és nem hely. A tenger nem olyasvalami, aminek történelme van, legalábbis nincs írott történelme. Nincsenek rajta lábnyomok; elnyeli és elrejtí azokat, akik a felszíne alá merülnek, és azokat a hajókat, amelyekkel vitorláztak.”²⁸

A tengerjáró Melville mindezt másként látja; nem a szárazföld felől szemlélődik, számára az óceánok nagy vizei övezik a kontinensek szigeteket: „Ugyanazok a hullámok mossák a mólókat az újonnan épült kaliforniai városoknál, amelyeket csak tegnap rakott fel az emberiség legfiatalabb népe, és ugyanazok mossák az Ábrahámnál is régebbi ázsiai országok megfakult, de még mindig ragyogó szegélyeit; közbül pedig korallszigetek tejútjai, alacsonyán fekvő, végtelen, ismeretlen szigetvilágok és a kifürkészhetetlen Japán lebegnek. Így övezi körül a világ egész tömegét e titokzatos, isteni Csendes-óceán; egyetlen öblévé teszi valamennyi partot: a föld dagállal liuktető szívének tűnik.”²⁹

Láttam

A világ egész tömegét körülvevő mivolta, kortalansága, „meghatározatlansága”, ugyanakkor mégis átható, elemi anyagszerűsége teszi a tengert a legtagabb létmetaforává. A tenger mindennek: mindennemű sokaságnak, továbbá a sokféleségek összességének is jelzője, képe, hordozója lehet. Ezért is sorjázik a tenger inkább képletes, mintsem konkrét jelentésében a különböző szövegekben. „Az irodalom és a himnológia bővelkedik az olyan reflexiókban, amelyek a tengert inkább szimbolikusan és metaforikusan, mintsem valóságos helyként jelenítik meg.”³⁰

A tengernek ezt a mindeneget hordozó értelmét J. L. Borges írta le felülmúlhatatlan tömörséggel, egyszersmind páratlan részletgazdagsággal Az ALEF című elbeszélésében.³¹ Ebben az írásban Alef az a hely „ahol a világegyetem minden helye megtalálható, s tisztán és minden oldalról láthatón”.³² Az írás egészét – miként az egész életművet – átható ironia ellenére világleírása mégis messzemenően érvényes, lévén, hogy – miként Borges a számára abszolút mércét jelentő DIVINA COMMEDIA-ról írja – „ott van minden, ami a földkerekségen létezik. Ama békés labirintus valamely pontján vár ránk minden, ami volt, ami van s ami lesz, a múlt története és a jövőé is, minden tárgy, ami az enyém volt, és ami az enyém lesz, minden...”³³

A minden – részletei sokaságában és egészében felvilágító – víziója Borges láttatásában a tengerből bontakozik ki: „Láttam a mozgálmás tengert, láttam a hajnalt és az estét, láttam...” Majd a látott dolgok – nézőpont-, időváltások és vágások sokasága révén kibontakozó – teljességének mintegy másfél oldalon keresztül történő elősorolása után zárja le víziójának elbeszélését: „szemeim látták ezt a titkos és sejtelmes tárgyat, amelynek nevét bitorolják az emberek, de amit soha ember nem látott: a megfoghatatlan világegyetemet”.³⁴

Borges mesterét követi; nemcsak a mindenség leírásában, ahol „a szerző változatos és leleményes módon pontos részleteket fest”,³⁵ de még szóhasználatában is hozzá igazodik: „láttam ezt a Földet – írja Dante –: kacagva néztem a csúf, csöppnyi rögre”.³⁶

Ez a mindenre kiterjedő, szárazföldet és tengert egyaránt átfogó, visszatekintő távlat jelenik meg Ottlik Géza MINDEN MEGVAN című elbeszélésének alkonyi jelenetében is, ahol az addig a Duna-parti városra kiterjedő távlat egészen Óceániáig tágul: „Vörhenyes árnyalat játszott bele a napfénybe. Az utcazaj kitisztult, szétáradt; [...] túl a folyón, a messzeségben; elúszott és visszacsengett a Húsvét-szigetek felől. A Hebridákról. Valahonnét a Dél Keresztye alól. Istenem, gondolta Jacobi, jártam ezen a földön.”³⁷

Jegyzetek

1. Carl Schmitt: LAND UND MEER. EINE WELTGESCHICHTLICHE BETRACHTUNG. Reclam, Stuttgart, 1954. 3.
2. Uo.
3. Brian Eno: I WAS SWIMMING IN AN OCEAN OF TIME. (Interview, Max Dax.) *Electronic Beats*, Fall, 2011. 56.
4. A SZFINX VÁLASZOL: HARMINCÖT BESZÉLGETÉS GEORGE ENESCUVAL. Kriterion, Bukarest, 1995. 126.
5. John Mack: THE SEA. A CULTURAL HISTORY. London, Reaction Books, 2011. 99.
6. Edmund Burke: FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁS A FENSÉGESRŐL ÉS A SZÉPRŐL VALÓ IDEÁINK EREDETÉT ILLETŐEN. Ford. Fogarasi György. Magvető, 2008. 68.
7. Jules Michelet: DAS MEER (LA MER, 1861). Quadriga, Frankfurt, 1987. 16.
8. W. H. Auden: THE ENCHAFED FLOOD. London, 1951. 18.
9. Hans Blumenberg: HAJÓTÖRÉS NÉZŐVEL. Atlantisz, 2006.
10. Buckminster Fuller: OPERATING MANUAL FOR SPACESHIP EARTH. Dutton, New York, 1963.
11. Burke, uo.
12. Friedrich Ratzel: A VÍZ A TÁJBAN. (1902.) *Helikon*, 2010/1–2. 125. „Mikroszkopikus alaposággal vizsgálta a vizet, és közben nem mulasztotta el azt sem, hogy írásának költői lendületet adjon” – a pozitívista tudósnak Georg Forsterről írott jellemzése saját munkásságára is érvényes. I. k. 123.
13. Friedrich Ratzel: i. m. 120.
14. Uo.
15. Tábor Béla: MEGISMERNI: TERET TEREMTENI. *Helikon*, 2010/1–2. 55. http://mome.hu/images/publications/tabor_bela.pdf 2012. 03. 21.
16. Solon: DICHTUNGEN. SÄMTLICHE FRAGMENTE. München, 1940. 46. D. 16.
17. Hannes Böhringer: DAIDALOSZ VAGY DIOGENÉSZ. ÉPÍTÉSZET- ÉS MŰVÉSZETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Budapest, Terc, 2009.
18. J. Michelet: i. m. 217.
19. „A tenger az én mesterem, és sokat tanultam tőle. Fiatal koromban inkább a tengerhez akartam menni, mintsem az iskolába.” AN INTERVIEW WITH EDUARDO CHILLIDA (Sandra Wagner). <http://www.sculpture.org/documents/scmag97/childa/sm-childa.shtml> 2012. 03. 19.
20. M. Heidegger: A MŰVÉSZET ÉS A TÉR. = M. H.: „...KÖLTŐIEN LAKOZIK AZ EMBER...” Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994.
21. Eduardo Chillida, uo.
22. Uo.
23. J. Michelet: i. m. 23.
24. G. W. Leibniz: A TERMÉSZET ÉS A KEGYELEM ÉSSZERŰEN MEGALAPOZOTT ELVEI. Endreffy Zoltán fordításának felhasználásával. = VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI ÍRÁSAI. Gondolat, 1986. 301.
25. Kerry Brougher and David Elliott: HIROSHI SUGIMOTO. Hatje Cantz, 2005. 109.
26. Melville: i. m. 568.
27. Fernando Pessoa: DAS BUCH DER UNRUHE DES HILFSBUCHHALTERS BERNARDO SOARES. Fischer, Frankfurt, 2006. 108.
28. John Mack: THE SEA. I. h. 16.
29. Melville: i. m. 568.
30. John Mack: THE SEA. I. h. 17.
31. „Az Alef átmérője két vagy három centi lehetett, de benne volt a világűr, nem kicsiben, hanem eredeti térfogatával. Minden tárgy (például a tükör üveglapja) végtelen sok tárgynak felelt meg, mert egyszerre és tisztán láttam a világegyetem minden pontjáról.” Jorge Luis Borges: A TITKOS CSODA. Európa, 1986. 346.
32. I. m. 346.
33. „Egyfajta varázsképet álmodtam itt meg, olyan illusztrációt, amely egyszermind mikrokozmosz is; hát Dante költeménye ez a mindent magába foglaló kép.” Jorge Luis Borges: KILENC DANTE-TANULMÁNY. = VÁLOGATOTT MŰVEI IV. AZ ŐS KASTÉLY. Európa, 1999. 285.
34. I. m. 349.
35. I. m. 286.
36. DIVINA COMMEDIA XXII. Babits Mihály fordítása.
37. Ottlik Géza: MINDEN MEGVAN. Magvető, 1969. 326.